

NİYAZİ BERKES: ULUSÇULUK-DEVİRİMCİLİK EKSENİNDE KEMALİST ÇAĞDAŞLAŞMA MODELİNİN İNŞASI

NİYAZİ BERKES: CONSTRUCTION OF KEMALIST MODERNIZATION MODEL ON THE BASE OF NATIONALIST- REVOLUTIONIST KEMALİST IDEA

Doç. Dr. Ayşe AZMAN

Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Özet : Bu çalışmanın amacı, Niyazi Berkes'in "din ve dünya işlerini birbirinden ayırma davası" olarak nitelendirdiği ulusçuluk ve devrimcilik eksenli çağdaşlaşma/modernleşme modelini incelemektir. Niyazi Berkes'in temel düşünsel eğilimi bütüncül batılılaşma zemininde açıklanabilir. Osmanlı'dan beri süregelen "Batı ve Biz" sorununa karşı geliştirdiği Kemalist çağdaşlaşma modeli belli değişkenler çerçevesinde karşımıza çıkar. Sorunu ilk olarak din ve dünya işlerinin ayrılması bağlamında ele almaktadır. Laiklik yerine önerdiği sekülerizm kavramı da bu noktada anlam kazanmaktadır. Ayrıca Ziya Gökalp'in kültür ve uygarlık ayırımına karşı "uygarlık olarak Batı" ve "emperyalist Batı" ayırımını önermektedir. Türk toplumunun çağdaşlaşma serüvenini öncelikle bir zihniyet değişimi olarak görmektedir. Türk toplum tarihinde "ilerici ve gerici" güçlerin mücadelesini de aynı eksende yorumlamaktadır. Kemalist çağdaşlaşma modeli de bu yorumlama biçiminin bir parçası olarak görülebilir. Berkes Kemalizmi ulusçuluk ve devrimcilik ekseninde siyasal ve ekonomik olarak tam bağımsızlık ve "Batıya rağmen batılılaşma" ekseninde inşa etmektedir. Kemalizm salt bir zihniyet değişimi süreci değil, aynı zamanda tarihsel bir zorunluluktur.

Anahtar Kelimeler: Kemalizm, Modernleşme, Batılılaşma, Sekülerizm.

Abstract : The purpose of this study is to investigate Niyazi Berkes' model on based secularization/modernization which he considers as a case on separating religious and worldly affairs. Niyazi Berkes' main intellectual tendency would be explained on the base of holistic westernization. The modernization model which he developed against the problem of "West and Us" continues from the period of Ottoman Empire, appears on specific variables. The secularism concept which he offers instead of laicism gains a meaning on this base. Against the Ziya Gökalp's differentiation between culture and civilization he offers the difference between "west as civilization" and "imperialist west". Berkes perceives primarily the modernization adventure of Turkey as a change in mentality. He interprets the struggle between "progressive" and "reactionary" forces on the same base. Kemalist modernization model could also be seen as a part of this interpretation. Berkes perceives Kemalism as a nationalist and a revolutionist idea and constructs this idea on the base of economical and political independence and "westernization despite the West". Kemalism is not only process of mental change but also a historical determinism.

Key Words: Kemalism, Modernization, Westernization, Secularism.

Giriş

Bu çalışmanın amacı Niyazi Berkes'in "din ve dünya işlerini birbirinden ayırma davası" olarak nitelediği ulusçuluk-devrimcilik eksenli Kemalist çağdaşlaşma/modernleşme modelini inceleyebilmektir. Berkes'in Kemalist çağdaşlaşma modeli üzerine düşünmek ilk olarak Berkes'i Türk düşün yaşamının temel sorunu olarak tartışılan batılılaşma/çağdaşlaşma/modernleşme kavramları ve pratikleri üzerine düşünmüş bir aydın; ikinci olarak da, kullandığı kavramlar* çerçevesinde Osmanlı'dan bu yana gelen değişim sürecini zihniyet temelinde açıklayan bir sosyolog olarak değerlendirmeyi gerektirmektedir.

Türk düşüncesinde batılılaşma/çağdaşlaşma/modernleşme sorunu üzerine yürütülen tartışmalara bakıldığında, sorunun tartışma biçiminin belli bir bütünsellik taşıdığını iddia etmek yanlış olmayacaktır. Batılılaşma/çağdaşlaşma/modernleşme bir söylem biçimine dönüştüğünde - kavramın içeriğini doldurma ve söylenenleri toplumsal pratiğe dökme düzeyindeki uygulamalarda karşımıza çıksa da- aralarında belli farklılıkların olduğu görülecektir. Zaman zaman farklı sözcüklerle ifade edilse ve ayrı düşünce kamplarının mücadele alanı gibi görünse de, batılılaşma/çağdaşlaşma/modernleşme çeşitli gerekçelerle kaçınılmaz bir süreç gibi algılanmakta ve batılılaşma/çağdaşlaşma/modernleşme karşısında iki temel tutum ortaya çıkmaktadır. Kültür ve uygarlık ayırımından yola çıkanlar, Batı'dan teknik ve bilimin alınarak kültürel özelliklerimizin korunmasından yana tavır alırken, Batı'nın bir bütün olduğu ve Batı'nın gelişmişlik seviyesine gelebilmek için bu ayırımın yanlış olduğunu iddia etmektedirler. "Kısmîci batılılaşma" ya da "Sentezci batılılaşma", "bütüncül batılılaşma" olarak da isimlendirilen bu tartışma zemini, aynı zamanda, çeşitli akımlar şeklinde karşımıza çıkar. Ortak zemin ve farklılıkların içinde tek tek aydın ve sosyologların düşünsel eğilimlerini saptamak da olasıdır.

Niyazi Berkes üzerinden gidilecek olursa, O'nun temel düşünsel eğilimini bütüncül batılılaşma zemininde değerlendirmek mümkündür. Osmanlı'dan bu yana "Batı ve Biz" sorununa verilen Osmanlıcılık, İslamcılık, Turancılık, Türkçülük ve Halkçılık tepkilerini değerlendirme biçimi bütüncül batılılaşma anlayışının uzantısıdır. Tüm bu akımları Batı ile ilişkilerimiz bağlamında değerlendirmekte, batılılaşma/modernleşme ekseninde eksikliklerine dikkat

* Bu kavramlar sıklıkla birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bu çalışmada da kavramlar, bağlamı ile bağlantılı olarak birbirinin yerine kullanılacaktır.

çekmektedir. Sorunu en genel anlamı ile kutsal olanla dünyevi olanı birbirinden ayırma şeklinde ortaya koyması, kültür ve uygarlık ayırımına karşı geliştirdiği “uygarlık olarak Batı” ve “emperyalist Batı” ayırımı, “tek tek bireylerin zihinlerinin aydınlanması yerine toplumun zihniyetinin devrimler aracılığı ile toptan değiştirilmesi” önerisi, Berkes’in çağdaşlaşma anlayışının temel değişkenleri olarak kabul edilebilir. Diğer yandan Berkes’in Türkiye’deki batılılaşma/çağdaşlaşma sürecini adlandırırken kullandığı kavramlar, toplumsal değişme sürecini tanımlarken yola çıktığı değişme modeli açısından düşüncelerini formüle ettiği çok partili dönemin yaygın ekonomik temelli eğilimlerinin aksine, tarih ve kültür temelli bir yaklaşımı benimsemektedir.¹ Ekonomik temelli kalkınma anlayışına yaptığı göndermeler ise toplumun zihniyetinin-kültürünün devrimler aracılığıyla radikal anlamda değiştirilmesi yönünde anlam kazanmaktadır. Berkes, Türk toplumunun değişme süreci için Batılılaşma, asrileşme, modernleşme sözcükleri yerine *çağdaşlaşma* kavramını kullanmayı tercih etmektedir. Böylelikle hem Batılılaşma ve Batıcı gibi kavramların yarattığı rahatsız edici çağrışımlar ortadan kalkmakta, hem de çağdaşlaşma, Batılı olmayan toplumların -tarihsel zorunluluk sonucu- erişebilecekleri toplumsal bir aşama haline gelmektedir. Çağdaşlaşmayı Latince kökenli ve daha çok Almanca ve İngilizce’de kullanılan *sekülarizm* sözcüğünün karşılığı olarak kullanan Berkes, kavramın Osmanlı ve Türk toplumun değişim sürecini daha doğru ve kapsamlı biçimde açıklayan bir kavram olduğunu düşünmektedir. Çünkü ona göre Türkiye’deki çağdaşlaşma süreci, salt din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını kapsayan ve Batı’da –özellikle de Fransa’da- laiklik olarak adlandırılan süreçten daha geniş kapsamlı bir çözümlenme ile anlaşılacak zorundadır. Türk toplumu için temel sorun, din ve dünya işlerinin ayrılması, dolayısıyla tüm yaşam alanlarının kutsallaşmış ve değişmeye dirençli geleneğin etkisinden kurtulmasıdır. Bunu bir zihniyet sorunu olarak gören Berkes, Doğu ve Batı toplumlarının farkını devlet-din ve devlet-toplum ilişkisi bağlamında temellendirmektedir. Sorunu yukarıda söylenen biçimde kurguladığı ve tartıştığı *Türkiye’de Çağdaşlaşma* adlı eseri günümüzde de meseleye ilişkin ilk akla gelen eserlerden biri olma özelliğini sürdürmektedir. Ayrıca Berkes’in eseri, onun Türk toplumu için kurguladığı toplumsal değişme modelinde Türk tarihinin Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişini ve Cumhuriyet’in 1950 ve sonrasını kapsayan toplumsal değişkenlerden yola çıkarak belli bir sürekliliğini de ortaya koyabilmiştir. Aslında Berkes’in istediği, tüm yönleri ile Osmanlı’dan kopuşun sağlanabilmesidir. Kurtuluş Savaşı da bu konuda atılmış

¹ Kurtuluş Kayah, “Niyazi Berkes”, Ahmet İnsel (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, c. II: Kemalizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 340.

en önemli adımdır. Ancak Berkes, Türk toplumunun çağdaşlaşma yönündeki serüveninin zikzaklarının, iniş ve çıkışlarının farkındadır. Bu yönüyle sadece *Türkiye’de Çağdaşlaşma* adlı eserini değil, aynı zamanda 1960 sonrasında yazdıklarını da Türk toplum tarihinin özgün bir yorumu olarak değerlendirmek mümkündür.

Berkes’in Türk toplumu için tanımladığı çağdaşlaşma modeli aynı zamanda Kemalizm’i ulusçuluk-devrimcilik ekseninde yorumlama biçimi olarak da karşımıza çıkar. Kemalizm’i yorumlama biçimi, Osmanlı’dan bu yana çağdaşlaşmanın toplumsal aktörlerini ve taraflarını değerlendirme biçiminin bir parçası olarak görülebilir. Türk toplum tarihini aynı zamanda “ilericiler” ile “gericiler” arasında yaşanan mücadelenin tarihi olarak da yorumlayan Berkes, Atatürk ve onun şahsında somutlaşan Türk devrimini hem Osmanlı’dan başlayan sürecin zorunlu bir sonucu olarak, hem de Atatürk’ün devrimci ve tarihin gidişatını kavrayan kişisel özellikleri ile birlikte düşünmüştür.

Türk düşün yaşamının genel çizgilerinin saptanmasında siyasetteki yönelimler de geniş ölçüde etkili olmaktadır. Türk siyasal yaşamında Batı yanlısı siyaset temel değişmez eğilim olarak biçimlenirken Batı ile olan ilişkiler batılılaşma/çağdaşlaşma/modernleşme sürecinde Osmanlı-Türk aydınını çeşitli ayrımlar ve farklı tutumlar içine sokmuştur. Batılılaşma/çağdaşlaşma, değişimin doğrultusuna ilişkin genel tercihin bir ifadesi olarak kalmakla birlikte, siyasette “hangi Batı”nın tercih edileceği, Batı-Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyet’i ilişkileri bağlamında tartışma ve eleştiri konusu olmaya devam etmektedir. Berkes de, sorunu öncelikle düşünsel düzlemde değerlendirmesine rağmen, zengin tarih bilgisiyle Osmanlı’nın “bozulma” dönemi olarak adlandırdığı III. Selim’den başlayarak Cumhuriyet’in çok partili siyasal yaşamını kapsayacak bir şekilde Batı-Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyet’i ilişkilerini tartışma konusu yapmıştır. Zihnindeki toplumsal değişme modeline uygun bir biçimde dönemin yaygın batılılaşma/çağdaşlaşma anlayışlarının farklı görünümelerini de tartışarak Türk toplumunun sorunlarını analiz etmeye çalışmıştır.

Türk toplumunun çağdaşlaşma/modernleşme sürecini açıklamak aynı zamanda çağdaşlaşmada alınan mesafeyi de açıklamak anlamına gelmektedir. *İki Yüz yıldır Neden Bocalıyoruz?* Sorusu, kendi yanıtlarını da beraberinde taşımaktadır. Çağdaşlaşma yolundaki engellerin anlaşılıp aşılması Berkes’in eserlerindeki temel sorunu oluşturmaktadır. Bu nedenle çalışmada ilk olarak Berkes’in toplumsal değişme modelinin ana değişkenleri olan Doğu-Batı

toplumlarının farklılıkları ele alınacaktır. Toplumsal farklılıklar din-devlet ve devlet-toplum ilişkileri bağlamında kavramsallaştırılacaktır. Laiklik, sekülerizm/çağdaşlaşma kavramları da Doğu ve Batı'nın farklılıkları düzleminde açıklanacaktır. Berkes'in Türk toplumunun değişim ve çağdaşlaşma sürecinin temel belirleyicileri olarak kabul ettiği Batı ile Osmanlı ve Batı ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ekonomik ve siyasal ilişkileri ele alış biçimi - kendisinin kopuş iddialarına rağmen- belli bir süreklilik bağlamında değerlendirilecektir. Bu yönü ile Berkes'in çağdaşlaşma sorununu aynı zamanda "Batı sorunu" olarak gördüğü kabul edilecektir. Doğu ve Batı toplumlarının değişme sürecinde rol oynayan "toplum güçlerinin" farklılığı ve "değişmede öncülük yapacak kesimlerin nitelikleri" Berkes'in modelinin en önemli ayaklarından birini oluşturmaktadır. Berkes'in Kemalizm değerlendirmeleri bu noktada şekillenmektedir. Bu nedenle içsel anlamda değişme sürecini "baltalayan ve engel olan" toplum kesimlerini Batı ile yürütülen ilişkilerden de sorumlu tutmaktadır. Onun bu tutumu; Türk siyasal yaşamında etkili olan kadroları, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devamlılık ekseninde değerlendirdiğinin kanıtı olarak ele alınacaktır. Türk düşün yaşamında belirgin olan özelliklerden bir tanesi de dönemsel politik eğilimler ve tercihler kadar Batı'dan gelen düşünsel etkiye açık oluşturmaktır.² Berkes'in düşünsel eğilimlerine ve Türk düşüncesinde etkili olduğu dönemlere bakıldığında ise belli konular üzerinde yazdıklarının sürekliliği dikkat çekmektedir. Dönemsel değişikliklerle yakından ilgilenmesine karşın olayları kendi toplumsal değişme modeli içinde değerlendirme tutumu her zaman devam etmiştir. Çalışmada bu süreklilik ele alınan konular bağlamında değerlendirilecektir.

Çağdaşlaşmanın Temel Eksenleri: Din ve Dünya İşlerinin Ayrılması

Batı'da modernliğin tanımlanmasında kutsal alanı temsil eden dinin bireyler için bir referans konusu olmaktan çıkması önemli bir gösterge olarak kabul edilir. Yaşamla ilgili tüm görünümeler dünyevi terimlerle ifade edilmeye, inançla olan bağlar kopmaya başladığında modern dünya anlayışına geçiş tamamlanmıştır. Bu süreç genellikle sekülerleşme olarak adlandırılır. Diğer yandan özellikle devlet-din ilişkisi bağlamında siyasal erkin taraflarına ve mücadele biçimine gönderme yapan laiklik kavramı ile karşılaşmaktayız.

² Kurtuluş Kayalı, "Niyazi Berkes ya da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde İsrarlı Bir Entelektüelin Portresi", a.m.f., *Türk Kültür Dünyasından Portreler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.149; Baykan Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri", *Sosyoloji Dergisi*, 1989, 3.Dizi-1.Sayı, s. 5.

Laiklik daha çok din ve devlet ilişkilerinin ayrılması, siyasal iktidarın din dışı kadrolara devri olarak yorumlanmaktadır. Türk düşün yaşamında da kavram bu yönüyle kullanılmaktadır. Berkes'in toplumsal değişme modelinin kilit kavramını ise sekülerizm oluşturmaktadır. Her iki kavramın da İslam, Osmanlı ve Türk siyaset geleneğine yabancı oluşu ise Doğu ve Batı toplumlarının din referanslı toplumsal yapılarına rağmen farklı din-devlet ve toplum ilişkisine sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Batı'da başından beri varlığı somut bir şekilde saptanan din ve devlet ikiliği -kilise devletinde somutlaşmaktadır-Osmanlı'da söz konusu değildir. Osmanlı'da din ve devlet iç içedir, birbirinden ayrılmaz. Özellikle de din devletten ayrı bir yetke alanı olarak karşımıza çıkmaz. Bu da göstermektedir ki İslam, Osmanlı ve Türk geleneğinde " devlet maslahatı" dinden daha önce gelmektedir. Berkes'e göre Grekçe kökenli *laicizme* ve Latince kökenli sekülerizm Batı'ya ait kavramlardır ve Batı toplumundaki din ve devlet ilişkisi sonucunda biçimlenmiş, Batı'nın toplumsal değişme süreci içinde önem kazanmışlardır. Batı'da referans kaynağı olan Hıristiyanlık, kendi içinde farklılaşmış Katolik, Ortodoks ve Protestan yorumlar din ve devlet ilişkisinde belli ayrılıkları da beraberinde getirmiştir. Özellikle Kilise devletlerinin ön plana çıkardığı *laos* (halk) ve *laikos* (halksal), sözcükleri, *clericus* (din adamları) dışında olan kesimleri açıklamak üzere kullanılmaktadır.³ Bu ayırım modern dünyada özellikle de Fransa'da rahip ve din adamları dışındakilere dünya hatta din işlerinde ayrı ve üstün bir yer verme olarak ortaya çıkar. Bunun nedeni belli gelişmeler sonucu kilise devletine karşı merkezî devletin güçlenmesi ve din ve devlet işlerinin ayrılmasıdır.

Berkes din ve devlet işlerinin ayrılmasını çağdaşlaşma sürecinin bir parçası olarak görmektedir. Fakat çağdaşlaşmayı salt bu yönüyle değerlendirmeyi sınırlı bulmaktadır. İngiltere ve Almanya'da yaygın olarak kullanılan sekülerizm kavramını kullanmayı tercih etmektedir. Sekülerizm ekonomi, siyaset, eğitim, aile ve cinsel hayatta kutsal olanın referans noktası olmaktan çıkışını ifade etmektedir. Berkes bu süreci "kutsallaşmış geleneğin boyunduruğundan kurtulma"⁴ olarak tarif etmektedir. Laiklik ve sekülerizm kavramlarının yokluğu; Türkiye'de "gerici güçler" tarafından Türk toplumu için çağdaşlaşmanın gereksizliğinin kanıtı olarak gösterilirken, çağdaşlaşma taraftarlarını ise çağdaşlaşmayı salt din-devlet işlerinin ayrılması sorunu olarak görme hatasına düşürmektedir. Berkes, her iki tarafın tutumunu da yanlış

³ Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1984, s. 82-83.

⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyaş (yay. haz.), 2. bs., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 22-24.

bulmaktadır. Çağdaşlaşma sorunu din ve devlet işlerinin ayrılmasından daha geniş bir çerçevede anlaşılmalıdır. Bunun için Berkes'in önerisi, Doğu toplumlarında gelenek ve din ilişkisinin açığa kavuşturulmasıdır.

Farklı Kavramlar, Farklı Dünyalar: Doğu Devlet Geleneği

Sorunu öncelikle kavramsal düzlemde tartışan Berkes, Doğu toplumlarında laiklik ve sekülerizm kavramlarının yokluğunu Doğu'da devlet geleneğinin farklı özellikleri ile açıklamaktadır. Bu farklılık aynı zamanda Osmanlı-Türk çağdaşlaşmasının önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır. Osmanlı-Türk toplumunun taşıdığı bu farklı mirasın anlaşılması "Niçin batılılaşamadık/modernleşemedik?" sorusunun da yanıtını oluşturacaktır. Osmanlı-Türk toplumunun özgüllüğüne yaptığı vurgu da hem çağdaşlaşma yönündeki engellerin tanınması, hem de bunların önündeki engellerin aşılması yönündeki isteğinin ifadesidir. Modernitenin öncelikle Batı'da başlamış bir süreç oluşu, Doğu toplumlarının söz konusu sürece geç katılışı, batılılaşmanın önünde yapısal engellerin varlığı, Batı'nın izlediği yayılmacı politikaların olumsuz etkisi vb. iddialar Doğu devlet geleneğiyle birlikte düşünülmelidir.

Çağdaşlaşma kavramını laiklikten daha geniş bir çerçeveye oturtan Berkes, kavramın ortaya çıkışını Batı dünyasında başlayan değişimlerle ilişkilendirmekle birlikte, tüm toplumlar için zorunluluk olarak kabul etmektedir. Çağdaşlaşma öyle bir zorunluluktur ki; "gerekli koşulları yerine getiremeyen toplumlar" yok olmaya mahkumdur. Aslında hem Osmanlı'nın, hem de diğer İslam toplumlarının karşı karşıya kaldığı sorun tam da burada düğümlenmektedir. 18. yüzyıldan itibaren tüm dünyada Batı Avrupa'nın yönünü çizdiği bir çağdaşlaşma süreci söz konusudur. Bu süreç Batı ile benzer toplum ve siyaset geleneğine sahip olmayan ülkelerde kendi geleneklerine aykırı bir biçimde yürütülmektedir. Osmanlı-Türk toplumunun özgünlüğüne vurgu yapan Berkes, din-devlet, devlet-toplum ilişkilerini farklı bir gelenek zemininde şekillendiğini iddia etmektedir. Berkes, Doğu ve Osmanlı devlet geleneğini çözümlerken referanslarını Marx, Hobbes ve Weber gibi Batılı düşünürlere ve İbn Haldun gibi Batı'nın da ilgisini çekmiş Doğulu isimlere dayandırmaktadır. Tercih ettiği referanslar Batı'nın Batılı olmayanlar toplumlarına ilişkin belli bir yaklaşımını yansıtmaktadır. Bilindiği gibi Batı'da dünya tarihine dair iki eğilim söz konusudur. İlki evrensel bir tarih anlayışı çerçevesinde sanayi öncesi toplumları feodal-geleneksel toplum şemsiyesi altında toplamakta, tüm toplumların er ya da geç modernleşeceğini

varsaymaktadır. İkincisi ise Batı-dışının farklılığı kurgusundan yola çıkan durgun, değişmeye kapalı, modernleşmenin önünde yapısal ve kültürel engellerin varlığını iddia eden özcü görüştür. Sözü edilen kaynaklar geleneksel Doğu devletinde ortaya çıkan devlet-toplum kopukluğunu “Doğu despotizmi” terimi ile kavramsallaştırmakta, “değişme” yolunda yapılacak müdahalelere de bu gerekçelerle meşruluk kazandırmaktadır.

Berkes de Doğu İslam, Osmanlı, Türk siyasi geleneğinin Batı’dan farklılığı fikrinden yola çıkmaktadır. Osmanlı devlet geleneğini de Doğu despotizmi ve Weber’in patrimonyal karakteristikli devlet anlayışı çerçevesinde değerlendirmektedir.⁵ Ancak Doğu toplumlarının farklılığı düşüncesinden hareket eden Berkes, bu farklılıkları aşma çabası içindedir. Bu noktada hem Batı’da, hem de Türk aydını arasında yaygın kabul gören belli tezleri de eleştirel bir zeminde değerlendirmekte, Örneğin İslam’ın Osmanlı devlet anlayışına kaynaklık ettiği iddiasını kabul etmemektedir. İslam dini ne Osmanlı’ya, ne de başka bir devlete kaynaklık etmiştir. İslam, içinde doğduğu ya da yayıldığı toplumların siyasi otoritesini İslam hukukunu koruduğu ölçüde meşru kabul etmiş yoksa herhangi bir devlete temel olabilecek bir zemin oluşturmamıştır.

Osmanlı devlet geleneğinin kaynaklarını Kutadgu Bilig, İran ve Bizans gibi farklı mirasları da içine alacak şekilde değerlendiren Berkes, din-devlet ilişkisini de herhangi bir ırk ve ulusa özgü olmayan Rus Çarlığı ve Bizans’ın da içinde bulunduğu Asya din-devlet görüşünün bir parçası olarak düşünmektedir. Osmanlı-Türk toplumunun taşıdığı farklı miras aynı zamanda çağdaşlaşmayı diğer toplumlara göre daha elzem kılan bir öneme sahiptir. Berkes için Osmanlı devlet geleneğinin özel bir önemi vardır. Gelenek kavramını, önce genel anlamda değerlendiren Berkes, içsel anlamda her toplumun belli değerlere sahip olduğunu ve değişme dönemlerinde değerlerin değişime karşı belli bir dirençle ortaya çıktığını kabul etmektedir. Bu noktada gelenek-din ilişkisi merkezde durmaktadır. Bir toplumda en yüksek değerler değişme dönemlerinde dinsel değerler kılıfına girmeye eğilimlidir. “Din geleneğin en son sığınağı, en son savunma kalesidir.”⁶ Bu nedenle her türlü yenileşmeye-değişmeye karşı olan tutum dinsel tepki olarak algılanmaktadır. Oysa değişmeye karşı olan din değil, gelenektir. Gelenek ise kaynağını ebedi ve ezeli olarak değişmez “dünya nizamı” fikrinden almakta; değişmezlik ilkesi, dinsel ilkelerle kaynaşmaktadır. Batı ile modern dönemde yüz yüze kalmadan önce Doğu toplumlarının değişim

⁵ Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, s.18; a.mlf., *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 30.

⁶ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 20.

süreçlerini İbn Haldun'un döngüsel tarih anlayışı çerçevesinde açıklayan Berkes, Osmanlı'nın da modern Batı ile karşılaşınca dek, göçebe-yerleşik toplumların çekişmesine dayalı süreç dahilinde varlığını kazandığını, ancak bu döngünün Batı'nın yükselişi ve Osmanlı'nın bu gerçekle yüz yüze kalması ile kırıldığını iddia etmektedir. III. Selim'le birlikte başlayan reform dönemi Batı tipinde bir dönüşüm mecrasına girme serüveninin bir başlangıcıdır. Bu nedenle baştan itibaren atılan tüm adımlar sakat ve kusurlu olmaya mahkum olmuştur.⁷

Toplumsal Değişme ve Doğu'da Devlet-Toplum İlişkisi

Berkes'in toplumsal değişme modelinin en ilgi çekici yanını çağdaşlaşma ve toplum güçleri arasında kurduğu ilişki oluşturmaktadır. Toplumsal değişme zorunluluğundan başlayarak değişimin yönü ve değişme karşısında takınılan tutumun açıklanması, çağdaşlaşmada alınan mesafeler ve başarısızlıklar toplum güçleri ile yakından ilişkili görülmektedir. Berkes, Doğu toplumlarında mevcut olan devlet-toplum ilişkisini ve buna bağlı olarak biçimlenen değişme sürecinde aktör görünümünde olan tüm tarafları birlikte değerlendirmeye çalışmakta, toplum güçlerine karşı olan tutumunu da çağdaşlaşma sürecinde oynadıkları farklı roller karşısında belirginleştirmektedir.

Berkes, sorunu öncelikle Osmanlı'da hakim olan devlet-toplum ilişkisinin Batı'dan farklılığı bağlamında tartışmaktadır. Doğu despotizminin bir türü olan Osmanlı'nın devlet yapısı da Batı geleneğinden ve modern halk egemenliği ilkesinden farklı bir karakter taşımaktadır. Bir Doğu despotizmi türü olan Osmanlı'da, devletin temel ilkesi yönetenlerle yönetilenleri birbirinden alabildiğine ayırmaktır. Yani devleti yönetenler topluma olabildiğince yabancı ve dayandıkları toplumsal bağlarını da tamamen koparmış kişilerdir. Bu yönü ile Osmanlı ekonomik sınıf çıkarlarına bağlı yönetsel özellikler göstermez. Osmanlı'nın bu özelliği toplumsal değişme sürecinde rol oynayan toplum kesimlerinin değişme karşısındaki aldıkları tutumu da büyük ölçüde etkilemiştir. III. Selim'den itibaren devletin toplum güçleri ile olan ilişkisi değişmeye başlamış olmasına rağmen, süreç Batı'da olduğu gibi işlememiştir. Örneğin; Sened-i İttifak, ilk Kanun-i Esasi ve Tanzimat Fermanı halk egemenliği ilkesine göre değil, belli toplum güçlerinin lehine ya da aleyhine

⁷ Şerif Mardin, Berkes'in Osmanlı değişme sürecinde görülen aksaklıklara yönelik saptamalarını eleştirmekte, özellikle devlet adamlarının Batı'yı yeterince anlamadıkları ve Batı'nın hunharlığına bağlı sorunlu ilişkileri daha ziyade toplumsal yapıya ilişkin özellikleri ön plana çıkardıkları tespitini yapmaktadır. Bkz. Şerif Mardin, "Türk Düşüncesinde Batı Sorunu", *Türk Modernleşmesi*, Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (yay. haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 238-246.

olacak şekilde bazı ayrıcalıkların devlet tarafından yasaya bağlanması şeklinde işlemiştir. Berkes; devletle yönetilenler arasındaki ilk antlaşma olarak kabul ettiği Sened-i İttifak'ı, eski düzenden farklılığı simgeleyen ama özde devletin ayan ve derebeylerini yasaya bağlama çabası, ayan ve derebeyi açısından ise devletten ayrıcalıklar elde etme kaygısı olarak değerlendirmektedir. Tanzimat da Osmanlı'da reform çabalarının önemli bir aşamasını temsil etmesine karşılık "Teba haline gelen gayr-i Müslim unsurların uluslaşmasıyla" sonuçlanmış bir süreçtir.⁸ Berkes belli toplumsal güçlere değişme sürecinde güven duymamaktadır. Amaçları, -ayan, derebeyi vb. gibi- sadece devletten belli ayrıcalıklar edinme ya da -yeniçeriler gibi- "ipini koparmış" yağmacı, korku yaratan kesimler için "keşke bir toplum bilinçleri, bir devrim görüşleri olsaydı da devleti ellerine alsalardı; ama böyle iç ve dış şartlar içinde meydana gelen böyle bir yığından bu beklenemezdi" değerlendirmesini yapmaktadır.⁹

Doğu toplumlarında Batı'da olduğu gibi halkın iradesine dayalı, sınıf çatışması ve uzlaşmalarıyla gerçekleşen devrimsel dönüşümlere rastlanmamaktadır. O halde değişme ve devrim süreci nasıl işleyecektir? Berkes çözümü yine Doğu'nun devlet-toplum ilişkisinde aramaktadır. Osmanlı'dan başlayıp, Cumhuriyet'e kadar gelen süreç içinde farklı toplum güçlerinin oynadıkları rolleri de bu perspektiften değerlendirmektedir. Doğu toplumlarında devrimlerin gerçekleşmesi, çoğunlukla iktidarda bulunan -Atatürk gibi- bir önderin hükümet ve onun organları tarafından yapılacak bir iş ya da aydınların iradeleri ile insiyatiflerinin hükümetle birleşmesi sonucu mümkün olan bir süreçtir. Ancak aydınların toplumla olan ilişkisi de baştan itibaren bazı sorunlar taşımaktadır. Özellikle Türk aydını topluma ulaşmakta etkili değildir. Sorunu salt "bireylerin kafalarının aydınlanması" sorunu olarak görmesi buna engel olmaktadır. Aydının bu köksüzlüğü, ister istemez onun yeniden devlete dönmesini sağlamaktadır. Aydının devletle olan ilişkisi iki uçludur. Eğer devlet güçleri değişmeye karşı olan kadroların elinde ise aydınlar da fazla bir şey yapamazlar. Ancak devleti elinde bulunduran güçlerin ilericaliği ile aydınların ilericaliği bir araya geldi mi devrim olanaklı hale gelmektedir.¹⁰ Burada ilginç olan nokta, Berkes'in değişme ve devrim gücü olarak Doğu devletini görmesi ve tüm eleştirilerine rağmen aydınları bu konuda öncü güç olarak kabul etmesidir. Devrimlerin başarısını devletin toplum sınıflarından kopuk olması ile paralel gören Berkes, Kemalist devrimciliğin ilkelerini halk egemenliği ilkesine göre

⁸ Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982, s. 34.

⁹ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s. 33.

¹⁰ Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul: Yön Yayınları, 1965, s. 88-90.

oluşturma açmazına düşmektedir. Bu açmazı çözebilmek için de devrimleri herhangi bir toplumsal sınıfa yüklemekten ulusçuluk temelli bir toplumsal devrim önermektedir. Namık Kemal'den Ziya Gökalp'e, Yeni Osmanlılardan İttihat ve Terakki'ye ve CHP'ye kadar gelen süreç de aynı zeminde açıklanmaktadır.

Batı Karşısında Türk Ulusçuluğu ve Türk Devrimi

Türk ulusçuluğunun temel nitelikleri “Batı ve Biz” sorunsalına dayalı olarak biçimlenmektedir. Ulusçuluk Batı’da ortaya çıkan bir olgu olmasına karşın Berkes, Türk ulusçuluğunu, kendine özgü yönlerine ve Batı toplumlarının uygarlık alanına girmeye çalışan toplumların özelliklerine vurgu yaparak açıklamaktadır. Türk ulusçuluğunu ideolojik düzlemde Liberalizm, Sosyalizm, Faşizm gibi Batı kaynaklı ideolojilere karşı toplumculukla temellendirmektedir. Siyaset düzleminde Osmanlı-Batı ilişkilerinden başlayarak Cumhuriyet Türkiye’sini kapsayacak şekilde Batı’ya karşı takınılan “Bağımsızlık yanlısı” ve “uyducu” siyasal yönelimleri, toplumsal düzlemde Osmanlı Türk toplumunda devrimleri başlatan ve gerçekleştiren toplum güçlerinin Batı’yla olan ilişkileri ve devrimler karşısında aldıkları tutumla ilişkilendirmektedir.

Ulusçuluk: Kemalizmin Temel Niteliği

Ulusçuluğu Kemalist dünya görüşünün temel ögesi olarak düşünen Berkes, ulus olmayı tarihsel bir zorunluluğun eseri olarak Doğulu bir geçmişe sahip Türk toplumunun çağdaşlaşabilmesi için olmazsa olmaz niteliklerden biri olarak görmektedir. Ulusçuluk akımı başlangıçta Osmanlı’da başlayan değişme sürecinin ortaya çıkardığı Batı’ya karşı gösterilen Osmanlıcılık, Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük gibi tepkilerden bir tanesidir. Ulusçuluk gerçek anlamdaki toplumsal başarısını ancak Ulusal Kurtuluş Savaşı ertesinde Mustafa Kemal ve onun önderliğinde yapılan devrimlerle kazanmıştır. Bu yönü ile belli bazı özellikleri bünyesinde taşımaktadır. Öncelikle, Kemalist ulusçuluk anlayışı Batı kaynaklı diğer ideolojilerden bazı farklılıklara sahiptir. Berkes’in ulusçuluğu, öncelikle, bireyci liberal görüşlerin karşısındadır. Batı liberalizminin birey eksenli yaklaşımları Kemalist ulusçuluğa aykırıdır. Berkes, ulusçuluğun temelini toplumu koymaktadır. Salt Avrupa kafasını almakla sorunların çözüleceğini zanneden Tanzimat aydınlarının, -sorunun temelde toplum yapısının değişmesi olduğunu anladığı halde- bireyi eğitim yoluyla değiştirmeyi

hedefleyen Sabahattin Bey gibi isimlerin ulusalcı olamayacaklarını, Türk aydınının ancak II. Meşrutiyet'te Halkçılık akımı ile topluma yöneldiğini, Kurtuluş Savaşı ile birlikte de ulus bilincinin ön plana çıktığını söylemektedir. Toplumculuk Türk ulusçuluğunun tarihsel temelini oluşturmaktadır. Asıl olan tek tek bireylerin zihinlerinin değişmesi değil, toplumun devrimlerle temel yapısının değişmesidir. Berkes; bireyciliği Türk toplumunun zehiri olarak görmekte, Menderes döneminin liberal uygulamalarını Tanzimat dönemi bireyci liberal anlayışının bir uzantısı olarak görmektedir.¹¹

Toplumun merkeze alınarak temellendirildiği bir ulusçuluğun, sosyalizm ve faşizm gibi anti-liberal akımlardan ne farkının olduğunun da açıklanması gerekmektedir. Bilindiği gibi Sosyalizm Batı'da ortaya çıkan, toplumu çıkış noktası olarak alan en önemli ideolojilerden biridir. Berkes'in 27 Mayıs sonrasının Türkiyesi üzerine yaptığı değerlendirmelerinde, dönemin sosyalist rüzgarlarının etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak Berkes, yaygın sosyalist eğilimlerin aksine Kemalist ulusçuluğu sosyalizme öncelemekte, Kemalizmin toplumcu ulusçuluk anlayışının Türk toplum gerçeğine daha uygun olduğunu iddia etmektedir. Berkes; Kemalist ulusçuluğun toplumcu olduğunu, -ulusal birlik düşüncesinden hareketle- kalkınma açısından sınıflar arası eşitliği ve bütünlüğü hedeflediğini ama bunun sosyalist yönelimli bir model olduğu anlamına gelmediğini iddia etmektedir. Üstelik sosyalist rejimlerin tarihine bakıldığında sosyalizmin ulus gerçeğini inkar etmediği de görülmektedir.¹² Sosyalistlerin Türk toplumuna yapacakları gerçek katkı ise sosyalist yöntemi kullanarak yapılacak yerli çalışmalardan edinilecek sonuçlarda ortaya çıkacaktır.

Cumhuriyet kurulduktan sonra Kemalist ulusçuluğun tüm başarılarına rağmen, dünya konjonktüründen ve içte ulusalcılığa karşı çıkan kesimlerin güç kazanmasından kaynaklanan kimi sebeplerle, bazı değişimlerin meydana gelişi kaçınılmaz olmuştur. Berkes; Kemalizmin, II. Dünya Savaşı öncesi ve sırasında ırkçı-faşist, Turancı ideolojilerin, savaş sonrasında oluşan Soğuk Savaş ortamında da kızıl tehdide karşı mukaddesatçı-gelenekçi yaklaşımların etkisi altında kalmasını dünya siyasetindeki değişmelere bağlı olarak açıklamaktadır.

¹¹ Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, s. 67.

¹² Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975, s. 11-12.

Uygarlık Tarihi İçinde Türk Ulusçuluğunun Temellendirilmesi

Kemalist Türk ulusalcılığını Batı ideolojilerinden farkı bağlamında temellendirmeye çalışan Berkes, ulusalcılığın Türk toplum tarihinden nasıl çıkarılacağına ilişkin olarak da özgün düşünceler ileri sürmektedir. Türk kimliğini dünya uygarlık tarihi içine yerleştirmeye çalışan Berkes, 1930'lu yıllarda geliştirilen ve Atatürk tarafından desteklenen Türk Tarih Tezini de aynı bağlam içinde değerlendirmektedir. Türk ulusunun kimlik sorununu çözmeye yönelik çeşitli yorumları da bu noktada mercek altına almaktadır. Örneğin Batı tarih anlayışının Türk kimliğine dair değerlendirmelerini ırkçı ve Hıristiyan merkezli, Türkojoloji çalışmalarında geliştirilen "Türk" adının Batı'nın sömürgeci çıkarları ile ilintili olduğunu, İslam dininin ise sahip olduğu ümmet anlayışından dolayı Türk temelli "biz duygusu"na engel olduğunu düşünmektedir. İlginç bir şekilde, Doğu toplumlarına ait bazı nitelikleri temel alarak Türkleri uygarlık tarihi içerisine yerleştirmeye çalışmaktadır. "Tarihteki Türk toplumunun temellerini devlet, ordu, ekonomi (endüstri) oluşturmaktadır. Türkler bu temellere dayalı olarak uygarlık ve devlet kurucuları olarak tarihte rollerini oynamışlardır"¹³ Gökalp'in kültür ve uygarlık ayırımı da bu noktada eleştiren Berkes, salt kültür temelli bir toplumculuk anlayışının yetersizliklerine dikkat çekmektedir. Gökalp'in hars temelli ruhçu bir toplumculuk anlayışına, birey temelli uygarlık anlayışına sahip olduğunu düşünmektedir. Böyle bir kültür anlayışı kaynağını yaşayan Türk tarihinden değil, efsanevi bir tarihten almakta, Batı uygarlığına ait demokrasi, hürriyet, eşitlik gibi öğeler Türk harsının özellikleri olarak kurgulanmaktadır. Oysa Berkes'e göre Türklerin uygarlık tarihi içindeki var oluşunun temeli bağımsız devlet kurma gelenekleri ve endüstriye dayalı ekonomi anlayışları, güçlü ordu yapılarına sahip olmalarıdır. Türk Tarih Tezi de aslında Türkleri uygarlık tarihi içine yerleştirme çabasından başka bir şey değildir.

Hangi Batı?: Uygarlık Olarak Batı ya da Emperyalist Batı

Ulusçuluk Batı'ya verilen en doğru ve gerçekçi bir yanıt olarak biçimlenirken, Batı'nın -Osmanlı'nın son döneminde başlayan, Cumhuriyet Türkiye'sinde de devam eden- siyasal ve ekonomik nüfuzuna dayalı ilişki biçimine de bir yanıt bulunması gerekmektedir. Berkes bu noktada yeni bir Batı anlayışı inşa etmektedir. Berkes, "uygarlık olarak Batı" ve "emperyalist Batı" ayırımı ile

¹³ Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, s.168.

sorunu çözmeye çalışmaktadır. Berkes, çağdaşlaşmanın önünde bir engel olarak Doğu devlet ve toplum ilişkisi kadar, “bozulma döneminden itibaren” Osmanlı’nın Batı ile yürüttüğü ilişkileri de sorumlu görmektedir. Yani çağdaşlaşma, aynı zamanda bir “Batı sorunu”dur. Karlofça Antlaşması’ndan Cumhuriyet’in kuruluşuna, hilafetin ve saltanatın kaldırılmasına kadar gelen süreç aynı zamanda Batı ile bir karşılaşma ve çağdaşlaşmayı “Batı’ya rağmen” sürdürme çabasıdır. Bir yandan Osmanlı Doğu despotizminin temel özelliklerinden yavaş da olsa sıyrılırken, diğer yandan Türk toplumu ulusal kimliğini Batı ile mücadele sonucunda kazanmıştır. Burada Berkes’in -belki de Türk modernleşmesinin- temel paradoksu ortaya çıkmaktadır. Yayılımcı bir güç olarak Batı’nın dünya üzerinde edindiği egemenlik ilişkisinin farkında olan Berkes, Batı ile bağları -ulusal ve ekonomik bağımsızlık- kopararak çağdaşlaşmamızın mümkün olduğuna inanmaktadır. Osmanlı’nın Batı ile yürüttüğü ilişkilerin en zayıf noktasını; Osmanlı’nın Batı’nın başarısının toplumsal devrimler aracılığıyla ortaya çıkan ekonomik zihniyetin sonucu olduğunu anlayamaması ve siyasal düzlemde Batı’nın emperyalist politikaları arasında kalıp taraf olması olarak değerlendirmektedir.

Batı’nın Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye’si ile kurduğu ilişkileri belli bir süreklilik bağlamında ele alan Berkes, çok partili dönem sonrasındaki gelişmeleri de benzer bir perspektiften değerlendirmektedir. Batı ekonomik anlamda nüfuz ettiği ve etkilediği Batılı olmayan toplumların çağdaşlaşması ile aslında ilgilenmemektedir. Batı çağdaşlaşma yerine kendisine ekonomik ve siyasal anlamda “uydu” olacak toplumlar yaratma peşindedir. Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye’si ile olan ilişkisi de benzer bir zeminde biçimlenmiştir. Daha Tanzimat döneminden itibaren Batı ile yürütülen ilişkilerde iki farklı tutum göze çarpmaktadır. Tanzimat dönemi “uyducu Batıcılık” siyasetinin güç kazandığı, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet’in ilk yılları ise “ulusal bağımsızlık” siyasetinin hakim olduğu bir dönem olarak karşımıza çıkar. II. Dünya Savaşı sonrası dönem -Menderes modeli- ise uyducu batıcılık anlayışının yeniden yükseldiği yıllara denk gelmektedir. İki anlayış arasındaki gerilimi belli iktisadi kavramlarla açıklayan Berkes, sorunu devletçilik ve liberalizm ekseninde tanımlamaktadır. Devletçiliği Cumhuriyet’in kuruluşu ve 1930’lu yılların hakim görüşü olarak Kemalizmden mülhem, geri kalmış toplumların Batı uygarlığına katılırken ne sosyalist, ne de kapitalist “üçüncü bir yol olarak” formüle etmektedir. Liberalizm ise hem Tanzimat dönemi anlayışı, hem de Menderes dönemi uyducu Batıcı anlayışı temsil etmektedir.

Berkes, Batı ile yürütülen ilişkilerde ortaya çıkan uyducu Batıcılık ve ulusalcılık siyasetlerini toplum güçlerinin özellikleriyle birlikte düşünmektedir. Doğu toplumlarında devrimlerin başarısını devletin toplum sınıflarından kopuk olması ile paralel gören Berkes, Osmanlı'dan başlayarak Cumhuriyet Türkiye'sinde toplum sınıflarının güvenilmezliklerini ve gerici eğilimlerini sergilemeye çalışmaktadır. Osmanlı döneminde derebeylerinin, mültezimlerin, toplumsal işlevlerini kaybetmiş yeniçerilerin devrimci bir rol üstlenememeleri gibi, Cumhuriyet Türkiye'sinde de toprak ağası, eşraf ve devlet eliyle palazlandırılmış komprodor ve parazit burjuva sınıfı da üretici güçleri değiştirme anlamında görevlerini yerine getirememişlerdir. Bu noktada Berkes'in ulusçuluğunun devletçilikle ve toplumculukla olan bağı da anlam kazanmaktadır. Batı ile ilişkilerin yürütülmesinde görev alan kadroların "uyducu" ve "ulusalçı", aydınlara yönelik "bireyci" ve "toplumcu", "ilerici" ve "gerici", iktisadi politikadaki "devletçilik" ve "özel teşebbüsçülük" uygulamaları toplum güçlerinin nitelikleri ile de açıklanabilir özelliktedir.

SONUÇ

Çağdaşlaşmayı "Batı ve Biz" sorunu etrafında din ve dünya işlerinin ayrılması davası olarak düşünen Berkes, Türk toplumunun değişme sürecinde çağdaşlaşmada yeterince iyi sonucu almamamasını da aynı eksen üzerinde açıklamaktadır.

Modern öncesi dünyada tüm toplumlar için -Batı'da Hıristiyanlık, Osmanlı'da İslam gibi- dinin temel referans noktası olmasına karşın, toplumların örgütlenme ve uygarlık tarihi içinde var oluş koşulları benzer değildir. Berkes, cami ve kilisenin birbirinden farklı kurumlar olduğunun farkındadır. Modern döneme geçildiğinde Batı'nın yayılmacı ve emperyalist yüzüne rağmen kazandığı ekonomik ve toplumsal başarıları da arkasını dönememektedir. Türk toplumu Batı'nın "sembolik görünümünü taklit ederek" değil, uygarlığını model alarak Batı'ya benzemelidir.

Berkes Türk toplum tarihinin çağdaşlaşma serüvenini geçmişi ve yapısı itibarı ile Batı'ya benzemeyen bir toplumun, yine Batı'ya benzemeyen yollarla Batı uygarlığına katılma süreci olarak tanımlamaktadır. Osmanlı toplum yapısına, toplum güçlerine, Cumhuriyet dönemi kadrolarına dair olan değerlendirmeleri de aynı zeminde biçimlenmektedir. Kemalist ulusçuluk anlayışının özgünlüğüne yaptığı vurgu da aynı bağlamda anlam kazanmaktadır. Doğu ve Batı toplumlarının farklılığı üzerine yerleştiği toplumsal değişme modelinde

devleti yine merkeze koyması, devletin dışında yer alan ve devletten pay almaya çalışan kadro ve kesimlere olan güvensizliği, Berkes'i -tüm modernist tutumuna rağmen- Doğu aydını kategorisine yerleştirmemize izin vermektedir.

Çağdaşlaşma sorununu ele alış tarzı dönemsel etkilere açık olsa da Berkes; din, sekülerizm, laiklik, devletçilik, ulusçuluk, devrimcilik gibi temel kavramlarından ve yaklaşımından hayatının sonuna kadar vazgeçmemiştir. Bu da onun düşünsel devamlılığının ve tutarlılığının kanıtıdır.